B. K. MERCANTILE BANK LAW COLLEGE, PALANPUR

Handouts

Subject: - Contract Act- 1

- **દરખાસ્તની વ્યાખ્યા (Definition of Offer):-**

-ભારતીય કરાર અધિનિયમ, 1872 ની કલમ 2(અ) મુજબ – "જ્યારે એક વ્યક્તિ બીજાને કોઈ બાબત માટે પોતાનો સંમતિ આપવાની તૈયારી વ્યક્ત કરે છે, એ હેતુથી કે બીજો વ્યક્તિ એ બાબતમાં સંમતિ આપે, ત્યારે તેને દરખાસ્ત (Offer) કહેવાય છે".

અથવા સરળ શબ્દોમાં,

-જ્યારે એક વ્યક્તિ બીજા વ્યક્તિને કોઈ કૃત્ય કરવા કે ન કરવા માટે આમંત્રણ આપે છે, અને તે બીજાની સ્વીકૃતિ મેળવવા ઈચ્છે છે – તેને દરખાસ્ત કહેવાય છે.

ઉદાહરણ:- 'A' કહે છે કે, "હું મારી કાર 2,00,000/- માં તને વેચીશ." આ 'A' દ્વારા 'B' માટે કરાયેલી દરખાસ્ત છે.

- **કાયદેસર દરખાસ્તનાં આવશ્યક તત્વો (Essential Elements of a Valid Offer):**

1. દરખાસ્ત કાયદેસર હોવી જોઈએ:

દરખાસ્ત કાયદાના વિરુદ્ધ ન હોય અને કાયદેસર ઉદ્દેશ સાથે કરાયેલી હોવી જોઈએ.

2. દરખાસ્તમાં સ્પષ્ટતા હોવી જોઈએ:-

દરખાસ્ત અસ્પષ્ટ કે અંધારવાળી ન હોવી જોઈએ. દરખાસ્તના શરતો સ્પષ્ટ હોવા જોઈએ.

3. દરખાસ્ત સ્વીકૃતિ મેળવવાના હેતુથી હોવી જોઈએ:

-દરખાસ્તનો હેતુ બીજાથી સ્વીકૃતિ મેળવવાનો હોવો જોઈએ.

(મજાકમાં કે ગુસ્સામાં કરાયેલી વાત દરખાસ્ત ગણાતી નથી.)

4. દરખાસ્તનો સંદેશ આપવો જરૂરી છે: (Offer must be communicated.)

-બીજો વ્યક્તિ ત્યાં સુધી બાંધાયેલો નથી જ્યાં સુધી દરખાસ્ત તેની જાણમાં આવે નહિ.

5. દરખાસ્ત સ્પષ્ટ વ્યક્તિને અથવા સામાન્ય જનતાને આપી શકાય છે:

-Specific offer: કોઈ ચોક્કસ વ્યક્તિને કોઈ વ્યક્તિને કરવામાં આવે છે.

-General offer: - સામાન્ય જનતાને (જેમ કે – Carbolic Smoke Ball Company Case).

6. દરખાસ્તમાં કોઈ શરતો અથવા પ્રતિબદ્ધતા હોવી જોઈએ:

-દરખાસ્તમાં સ્પષ્ટ રીતે કરવાનું કે ન કરવાનું નિવેદન હોવું જોઈએ.

7. દરખાસ્ત સ્વીકાર્ય થતી વખતે કોઈ અસ્પષ્ટતા ન હોવી જોઈએ:

-સ્વીકૃતિ આપતી વખતે બંને પક્ષો વચ્ચે સમજૂતી સ્પષ્ટ હોવી જોઈએ.

➢ **દરખાસ્તનો અંત કેવી રીતે આવે (Termination of Offer):**

દરખાસ્ત નીચે જણાવેલ સંજોગોમાં સમાપ્ત થાય છે:

1. સ્વીકૃતિ પૂર્વે પાછી ખેંચવામાં આવે (Revocation):

-દરખાસ્ત સ્વીકારનાર વ્યક્તિનિ સ્વીકૃતિ મળ્યા પહેલા દરખાસ્ત પાછી ખેંચી શકે છે.

(Sec. 5 of Indian Contract Act)

2. સમયની મર્યાદા પૂરી થવાથી (Lapse of Time):

જો દરખાસ્ત નિર્ધારિત સમયગાળામાં સ્વીકારવામાં ન આવે તો તે આપોઆપ સમાપ્ત થાય છે.

3. શરત પુરી ન થવાથી (Failure of Condition):

જો દરખાસ્ત કોઈ શરત પર આધારિત હોય અને તે શરત પુરી ન થાય તો દરખાસ્ત સમાપ્ત થાય છે.

4. દરખાસ્તના અસ્વીકારથી (Rejection by Offeree):

જો દરખાસ્તનો સ્વીકારક (Offeree) તેને અસ્વીકાર કરે તો દરખાસ્તનો અંત આવે છે.

5. પ્રતિદરખાસ્ત (Counter Offer):

જ્યારે સ્વીકારક નવી શરતો સાથે જવાબ આપે ત્યારે મૂળ દરખાસ્ત સમાપ્ત થાય છે.

(Hyde v. Wrench Case)

6. દરખાસ્ત આપનાર અથવા સ્વીકારકના મૃત્યુ અથવા અસમર્થતા (Death or Insanity):

સ્વીકાર પહેલાં જો કોઈનું અવસાન કે અસમર્થતા થાય તો દરખાસ્ત સમાપ્ત થાય છે.

7. દરખાસ્ત ગેરકાયદેસર બને ત્યારે (By Illegality):

જો સ્વીકાર પહેલાં દરખાસ્તનું વિષય ગેરકાયદેસર બની જાય, તો દરખાસ્તનો અંત આવે છે.

ઉપસંહાર (Conclusion):

દરખાસ્ત કરારના પ્રથમ અને મહત્વના તબક્કા તરીકે ઓળખાય છે. દરખાસ્ત વિના કોઈ પણ કરાર બની શકતો નથી. કાયદેસર દરખાસ્ત સ્પષ્ટ, કાયદેસર હેતુવાળી અને સંમતિ મેળવવાના ઈરાદાથી આપેલી હોવી જોઈએ. દરખાસ્તના સમાપ્ત થવાના અનેક કારણો છે, જેમ કે સમયની મર્યાદા, અસ્વીકાર, પ્રતિદરખાસ્ત વગેરે.

- **સ્વીકારની વ્યાખ્યા (Definition of Acceptance):**

ભારતીય કરાર અધિનિયમ, 1872ની કલમ 2(બ) મુજબ — "જ્યારે દરખાસ્તનો સ્વીકારક તે દરખાસ્તકર્તાના સૂચન મુજબ, દરખાસ્ત સ્વીકારવા માટે પોતાની સંમતિ આપે છે, ત્યારે તે દરખાસ્ત સ્વીકારાય છે."

અથવા સરળ શબ્દોમાં —

જ્યારે દરખાસ્તનો સ્વીકારક (offeree) દરખાસ્તમાં જણાવેલ શરતોને સંપૂર્ણ રીતે સ્વીકારી લે છે, ત્યારે તેને સ્વીકાર (Acceptance) કહેવામાં આવે છે.

- **સ્વીકારનું મહત્વ (Importance of Acceptance):**

દરખાસ્ત સ્વીકારવામાં આવે પછી જ કરાર (Contract) બને છે.

દરખાસ્ત તો કરાર બનવાનો પ્રારંભિક તબક્કો છે, જ્યારે સ્વીકારથી એ કાયદેસર કરાર બની જાય છે.

ઉદાહરણ: 'A' કહે છે, "હું તને મારી કાર 2,00,000/-માં વેચીશ." 'B' કહે છે, "હું સ્વીકારું છું."

→ હવે 'A' અને 'B' વચ્ચે કાયદેસર કરાર બન્યો.

- **કાયદેસર સ્વીકારનાં આવશ્યક તત્વો (Essential Elements of a Valid Acceptance):**

નીચેના તત્વો વિના સ્વીકાર કાયદેસર ગણાતો નથી:

(1) સ્વીકાર દરખાસ્તકર્તાની મંજૂરી પ્રમાણે હોવો જોઈએ:

સ્વીકાર એ દરખાસ્તમાં આપેલી રીત અને શરતો પ્રમાણે જ થવો જોઈએ.

જો સ્વીકાર અલગ રીતે થાય તો તે માન્ય ગણાતો નથી.

દ્રષ્ટાંત:- જો દરખાસ્તમાં લખ્યું હોય કે "લખિત સ્વીકાર આપવો" અને સ્વીકાર મૌખિક આપ્યો હોય, તો એ માન્ય નથી.

(2) સ્વીકાર સ્પષ્ટ અને નિષ્કપટ હોવો જોઈએ (Absolute and Unqualified Acceptance): - સ્વીકારમાં કોઈ ફેરફાર, શરત કે પ્રતિદરખાસ્ત (counter offer) ન હોવી જોઈએ.

દ્રષ્ટાંત:Hyde v. Wrench (1840)

Wrench એ પોતાની જમીન £1000માં વેચવાની દરખાસ્ત આપી. Hyde એ કહ્યું £950માં ખરીદીશ — આ પ્રતિદરખાસ્ત ગણાઈ અને મૂળ દરખાસ્ત સમાપ્ત થઈ.

(3) સ્વીકાર યોગ્ય વ્યક્તિ દ્વારા થવો જોઈએ: - દરખાસ્ત જે વ્યક્તિને આપવામાં આવી છે, એ વ્યક્તિ અથવા તેના અધિકૃત પ્રતિનિધિ દ્વારા જ સ્વીકાર માન્ય ગણાય.

(4) સ્વીકાર સમયસર થવો જોઈએ (Within Prescribed Time):

જો દરખાસ્તમાં સમયની મર્યાદા નક્કી કરાઈ હોય તો તે સમયગાળામાં સ્વીકાર આપવો જરૂરી છે. જો સમય બાદ સ્વીકાર થાય તો તે કાયદેસર માન્ય નથી.

દ્રષ્ટાંત: - જો કહેવામાં આવ્યું છે "સોમવાર સુધીમાં સ્વીકાર આપવો" અને મંગળવારે સ્વીકાર મળે – તે સ્વીકાર માન્ય ગણાતો નથી.

(5) સ્વીકારનું સંવહન(Communicated) થવો જોઈએ:

સ્વીકાર તે સુધી અસરકારક નથી જ્યાં સુધી તે દરખાસ્તકર્તાને જાણમાં ન આવે.

કેસ:- **લાલમેન વિ. ગૌરીદત્ત [(1913) 11 A. L. J. 489]** જેની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે. તેમાં-પ્રતિવાદીની પેઢીમાં વાદી મુનીમ તરીકે નોકર હતો, પ્રતિવાદીનો ભત્રીજો નાસી ગયો અને વાદીએ તેને શોધવાનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો. વાદીની ગેરહાજરીમાં પ્રતિવાદીએ હેન્ડબિલો કાઢ્યાં કે જેમાં છોકરાને શોધી લાવનારને રૂ. 501નું ઇનામ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. વાદીએ છોકરાને શોધી કાઢ્યો અને ત્યાર બાદ બદલો માગ્યો. જ્યારે છોકરો શોધ્યો ત્યારે વાદીને હેન્ડબિલોનું જ્ઞાન હતું નહિ. તેમાં નક્કી થયું કે વાદી બદલો મેળવવા હકદાર ન હતો

(6) મૌન સ્વીકાર નથી (Silence is not Acceptance): - માત્ર મૌન રાખવાથી સ્વીકાર માન્ય ગણાતો નથી. સ્વીકાર માટે સ્પષ્ટ હકારાત્મક ક્રિયા અથવા સંદેશ હોવો જોઈએ.

(7) સ્વીકાર સ્વૈચ્છિક હોવો જોઈએ (Free Consent):

સ્વીકાર બળજબરી, ભૂલ, ઠગાઈ અથવા પ્રલોભન વિના આપવો જોઈએ. જો સ્વીકાર દબાણ હેઠળ આપવામાં આવે તો તે અયોગ્ય ગણાય.

(8) સ્વીકારના કાયદેસર ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ:

સ્વીકાર કાયદેસર અને નૈતિક ઉદ્દેશ માટે જ હોવો જોઈએ. ગેરકાયદેસર વસ્તુનો સ્વીકાર માન્ય નથી.

(9) સ્વીકાર કોઈ શરત સાથે ન હોવો જોઈએ:

જો સ્વીકાર સાથે કોઈ શરત જોડાય (જેમ કે "જો મને પૈસા મળશે તો હું સ્વીકારું છું"), તો એ સ્વીકાર માન્ય નથી.

(10) સ્વીકાર જ્યાં શરૂ થાય અને પૂર્ણ થાય (Communication Rules):

-સ્વીકારક માટે: સ્વીકાર પોસ્ટમાં મૂકતાની સાથે જ માન્ય.

-દરખાસ્તકર્તા માટે:સ્વીકાર તેની જાણમાં આવે ત્યારે માન્ય.

(Sec. 4, Indian Contract Act)

4. દ્રષ્ટાંતો (Illustrations):

1. Carlill v. Carbolic Smoke Ball Co. (1893) :- કંપનીએ જાહેર જનતાને કહ્યું કે જો કોઈ વ્યક્તિ તેમનો સ્મોક બોલ ઉપયોગ કર્યા પછી પણ બીમાર થશે તો £100 ઇનામ મળશે. શ્રીમતી Carlillએ ઉપયોગ કર્યો અને બીમાર થઈ – અદાલતે કહ્યું કે એ સામાન્ય દરખાસ્ત (general offer) હતી અને તેણીએ તેનો સ્વીકાર કર્યો હતો. મૌન રાખવાથી સ્વીકાર ગણાતો નથી.

3. Hyde v. Wrench (1840)

પ્રતિદરખાસ્ત (Counter Offer) સ્વીકાર નથી ગણાતી.

- **ઉપસંહાર (Conclusion):**

સ્વીકાર એ કરારની રચનાનો અત્યંત મહત્વનો તબક્કો છે. દરખાસ્ત પછી, સ્વીકાર મળ્યા બાદ જ કાયદેસર કરાર બને છે. કાયદેસર સ્વીકાર માટે એ સ્પષ્ટ, નિષ્કપટ, સંચારિત અને સમયસર હોવો જરૂરી છે. જો આ તત્વો પૂરા ન થાય, તો કોઈ પણ કરાર માન્ય ગણાતો નથી.

- **અવેજ** :-

વ્યાખ્યા (Definition of Consideration):

ભારતીય કરાર અધિનિયમ, 1872 ની કલમ 2(ડ) અનુસાર — "જ્યારે વચન આપનારની ઈચ્છા અથવા વિનંતી પર, વચનગ્રાહી અથવા અન્ય કોઈ વ્યક્તિ કંઈક કરે છે અથવા કરવાનું રોકે છે, કે કરવાની કે ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા આપે છે, ત્યારે તે કૃત્ય કે ન કરવાનું 'અવેજ' કહેવાય છે."

સરળ શબ્દોમાં:

કોઈ વચન માટે આપેલું કે લીધેલું કાયદેસર મૂલ્ય એટલે અવેજ (Consideration). તે કરારનું હૃદય ગણાય છે.

ઉદાહરણ: - 'A' કહે છે કે હું મારી કાર 'B' ને ₹2,00,000માં વેચીશ.

અહીં - 'A' માટે કાર વેચવાનો અવેજ છે 2,00,000/- અને 'B' માટે પૈસા આપવા બદલ કાર મેળવવી એ અવેજ છે.

- **અવેજનું મહત્વ (Importance of Consideration):**

અવેજ વિના કરાર માન્ય ગણાતો નથી. કરાર કાયદેસર બનવા માટે એ જરૂરી છે કે બંને પક્ષો કંઈક મેળવવા અને આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરે.

"No Consideration, No Contract." (અવેજ વગર કોઈ કરાર નથી.)

- **કાયદેસર અવેજનાં આવશ્યક તત્વો (Essential Elements of a Lawful Consideration):**

(1) અવેજ વચન આપનારની ઈચ્છા પર આધારિત હોવો જોઈએ:

અવેજ સ્વયંસ્ફૂર્ત રીતે નહીં પરંતુ દરખાસ્તકર્તાની વિનંતી અથવા ઈચ્છા પર આપેલું હોવું જોઈએ.

દ્રષ્ટાંત:- Durga Prasad v. Baldeo (1880)

શહેરના આદેશ મુજબ કામ કરનારને પછી કોઈ વ્યક્તિએ ઈનામ આપવાનું કહ્યું, પરંતુ એ કાયદેસર અવેજ ન ગણાયું, કારણ કે કામ તે વ્યક્તિની વિનંતી પર નહોતું કર્યું.

(2) અવેજ ભૂત, વર્તમાન કે ભવિષ્યમાં હોઈ શકે:

Past Consideration: અગાઉ કરાયેલ કાર્ય માટેનું વચન.

Present Consideration: હાલમાં આપેલ કે લેવામાં આવતું અવેજ.

Future Consideration: ભવિષ્યમાં આપવાનું વચન.

ઉદાહરણ: કોઈ વ્યક્તિ મદદ કરે અને પછી વચન મળે કે "હું તને રૂ. 1000 આપીશ" — એ *past consideration છે.

(3) અવેજ વચનગ્રાહી અથવા અન્ય કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા આપેલું હોઈ શકે:

ભારતીય કાયદામાં privity of consideration જરૂરી નથી.

દ્રષ્ટાંત: Chinnayya v. Ramayya (1882)

એક સ્ત્રીએ પોતાની દીકરીને સંપત્તિ આપી શરતે કે દીકરી તેની કાકીને આવક આપશે. દીકરીએ પછી આપવાનું નકાર્યું, પરંતુ કાકીને હક્ક મળ્યો કારણ કે અવેજ ત્રીજા પક્ષથી પણ મળી શકે છે.

(4) અવેજ વાસ્તવિક અને અમલી હોવું જોઈએ:

અવેજ કલ્પિત, અશક્ય કે ખોટું ન હોવું જોઈએ.

(5) અવેજ કાયદેસર હોવું જોઈએ:

અવેજ ગેરકાયદેસર, અશ્લીલ કે અશિસ્તભર્યું ન હોવું જોઈએ.

(6) અવેજનું મૂલ્ય હોવું જોઈએ પરંતુ પૂરતું હોવું જરૂરી નથી:

અવેજનું કાયદેસર મૂલ્ય હોવું જોઈએ, પણ તે પૂરતું છે કે નહીં એ પ્રશ્ન નથી.

દ્રષ્ટાંત: 'A' પોતાની કાર ₹10માં વેચે — કાયદેસર અવેજ છે, ભલે કિંમત ઓછી લાગે.

- **'અવેજ વગરની સમજુતી રદબાતલ છે' (Agreement without consideration is void):**

ભારતીય કરાર અધિનિયમની કલમ 25 મુજબ — "જો કોઈ સમજુતી અવેજ વિના કરવામાં આવે, તો તે રદબાતલ ગણાશે."

અથવા કહેવા મુજબ — જો કરારમાં કોઈપણ પક્ષને કંઈક આપવું કે મેળવવું ન હોય, તો એ કરાર અમાન્ય ગણાય.

- **અવેજ વિના માન્ય સમજુતીના અપવાદો (Exceptions to the Rule):**

અવેજ વિના પણ નીચેની પરિસ્થિતિઓમાં કરાર માન્ય ગણાય છે —

(1) કુદરતી પ્રેમ અને સ્નેહથી કરેલી લેખિત અને નોંધાયેલ સમજુતી (Natural love and affection):

જ્યારે સંબંધિત પક્ષો વચ્ચે કુદરતી પ્રેમ અને સ્નેહ હોય, અને એ સમજુતી લખિત અને નોંધાયેલ (registered) હોય, ત્યારે તે અવેજ વિના માન્ય ગણાય.

દ્રષ્ટાંત: - Rajlukhy Dabee v. Bhootnath Mookerjee (1900)

(2) ભૂતકાળની સ્વૈચ્છિક સેવા માટેનું વચન (Past voluntary act):

જો કોઈએ સ્વૈચ્છિક રીતે સેવા આપી હોય અને પછી વચન આપવામાં આવે કે એને પુરસ્કાર આપશે, તો એ સમજુતી માન્ય ગણાય.

ઉદાહરણ: -કોઈએ ખોવાયેલ વસ્તુ પાછી આપી અને પછી માલિકે તેને ઇનામ આપવાનું વચન આપ્યું.

(3) સમયમર્યાદા પૂરી થયેલા દેના ચુકવવાના વચન (Promise to pay a time-barred debt):

જો કોઈ વ્યક્તિ લખિત સ્વરૂપે પોતે ચૂકવવાનો સમય સમાપ્ત થયેલો (time-barred) દે ચુકવવાનો વચન આપે, તો એ અવેજ વિના પણ માન્ય ગણાય.

(4) દાનરૂપે આપેલો ભેટ અથવા ઈનામ (Gift actually made):

જો ભેટ પહેલેથી આપી દેવામાં આવી હોય, તો પછી તે અવેજ વિના માન્ય ગણાય છે.

(5) ત્રીજા પક્ષના લાભ માટેનો કરાર (Contract for benefit of a third party):

કેટલાક કિસ્સાઓમાં જો કરારથી ત્રીજા પક્ષને લાભ થાય, તો તે પણ અવેજ વિના માન્ય ગણાય છે.

દ્રષ્ટાંતો (Illustrations):

1. Chinnayya v. Ramayya (1882) – ત્રીજા પક્ષથી મળેલ અવેજ પણ માન્ય ગણાય.

2. Durga Prasad v. Baldeo (1880) – જે કામ દરખાસ્તકર્તાની ઈચ્છા વિના થયું, તે અવેજ ગણાતું નથી.

3. Rajlukhy Dabee v. Bhootnath Mookerjee (1900) – કુદરતી પ્રેમ અને સ્નેહથી કરેલી લેખિત અને નોંધાયેલ સમજુતી માન્ય ગણાય.

- **ઉપસંહાર (Conclusion):**

અવેજ એ કોઈપણ કરારનું મૂળભૂત તત્વ છે. કાયદેસર અવેજ વિના કરાર સામાન્ય રીતે રદબાતલ ગણાય છે, કારણ કે એમાં આપ-લેનો તત્વ નથી. પરંતુ, કલમ 25 હેઠળ કેટલાક વિશેષ અપવાદો છે, જ્યાં અવેજ વિના પણ કરાર માન્ય રહે છે – જેમ કે કુદરતી પ્રેમ, ભૂતકાળની સેવા, અથવા સમયમર્યાદિત દેનું વચન વગેરે.

- **કરાર:-**

1. કરારની વ્યાખ્યા (Definition of Contract):-

ભારતીય કરાર અધિનિયમ, 1872ની **કલમ 2(એચ)અનુસાર – "કોઈ પણ એવી સમજુતી, જે કાયદા દ્વારા અમલમાં લાયક હોય, તેને કરાર (Contract) કહેવામાં આવે છે."

સરળ શબ્દોમાં: - જ્યારે બે અથવા વધુ પક્ષો વચ્ચે કાયદેસર અવેજ સાથેની પરસ્પર સંમતિ થાય અને જે કાયદા દ્વારા અમલમાં લાયક હોય – ત્યારે તે કરાર કહેવાય છે.

2. કરારના તત્વો (Elements of a Contract):

કરાર બનવા માટે નીચેના તત્વો જરૂરી છે –

1. પ્રસ્તાવ (Offer) અને સ્વીકાર (Acceptance):

એક પક્ષે સ્પષ્ટ પ્રસ્તાવ આપવો જોઈએ અને બીજાપક્ષે તે પ્રસ્તાવને સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારવો જોઈએ. પ્રસ્તાવ અને સ્વીકાર બંને કાયદેસર, નિર્ધારિત અને સંચારિત હોવા જોઈએ.

2. કાયદેસર સમજુતી (Legal Agreement):

બંને પક્ષો વચ્ચેનું સમજૂતી કાયદેસર હેતુ માટે હોવી જોઈએ. જો હેતુ ગેરકાયદેસર હોય (જેમ કે ચોરી, દગાખોરી), તો તે કરાર અમાન્ય ગણાય.

3. કાયદેસર અવેજ (Lawful Consideration):

દરેક કરાર માટે અવેજ (consideration) હોવું જરૂરી છે — એટલે કે, એક પક્ષે કંઈ આપવું અને બીજાપક્ષે તેની સામે કંઈક મેળવવું. ગેરકાયદેસર અથવા અનૈતિક અવેજ નથી.

4. પક્ષોની સમર્થતા (Capacity of Parties):

કરારના પક્ષો સમર્થ (competent) હોવા જોઈએ.

-પુર્ણવયસ્ક (18 વર્ષ પૂર્ણ થયેલ),

-સ્વસ્થ મગજવાળો (sound mind), અને

-કાયદાથી અયોગ્ય જાહેર ન થયેલ હોવો જોઈએ.

5. મુક્ત સંમતિ (Free Consent):

* બંને પક્ષોની સંમતિ મુક્ત હોવી જોઈએ — એટલે કે તેમાં બળજબરી (coercion), દગો/કપટ (fraud), અયોગ્ય દબાણ (undue influence), અથવા ભૂલ (mistake) ન હોવી જોઈએ.

6. કાયદેસર હેતુ (Lawful Object):

* કરારનો હેતુ કાયદેસર અને નૈતિક હોવો જોઈએ.

7. કાર્યસાધ્યતા (Possibility of Performance):

* કરાર એવી વસ્તુ માટે હોવો જોઈએ જે કાર્યસાધ્ય (possible) હોય.

* અશક્ય કાર્ય માટે કરાર માન્ય નથી.

8. લેખિત અને નોંધણી (Writing and Registration):

* કેટલીક ખાસ પ્રકારની કરારો (જેમ કે જમીનના સોદા, ભાડાપટ્ટો) કાયદા મુજબ લેખિત અને નોંધાયેલ હોવા જરૂરી છે.

9. કાયદેસર સંબંધ ઉભો કરવાનો ઇરાદો (Intention to Create Legal Relationship):

-કરારના પક્ષોનો હેતુ કાયદેસર હક્કો અને ફરજો ઊભા કરવાનો હોવો જોઈએ.

-માત્ર સામાજિક કે નૈતિક સમજૂતી કરાર ગણાતી નથી.

-કરાર એટલે કાયદેસર અમલમાં લાવી શકાય તેવી સમજૂતી.

- માન્ય કરાર માટે પ્રસ્તાવ, સ્વીકાર, પ્રતિફળ, સમર્થ પક્ષો, મુક્ત સંમતિ, કાયદેસર હેતુવગેરે તત્વો જરૂરી છે.

3. "બધા કરારો સમજુતી હોય છે, પરંતુ બધી સમજૂતીઓ કરાર નથી" –

આ નિવેદન ભારતીય કરાર અધિનિયમની કલમ 10 પર આધારિત છે. તે કહે છે કે — "દરેક એવી સમજુતી, જે કાયદેસર અવેજ અને કાયદેસર ઉદ્દેશ સાથે કરવામાં આવી હોય અને પક્ષો કરાર કરવા સક્ષમ હોય, તે કાયદા મુજબ અમલમાં લાયક છે, એટલે કે કરાર છે."

(A) સમજૂતી શું છે? (What is an Agreement?)

કલમ 2(ઇ) મુજબ —

"દરખાસ્તનું સ્વીકાર એટલે સમજુતી (Agreement) છે."

અથવા

Agreement = Offer + Acceptance

ઉદાહરણ: -'A' કહે છે કે હું મારી બાઈક 50,000/- માં 'B' ને વેચીશ. 'B' કહે છે કે હું સ્વીકારું છું.

→ આ એક સમજૂતી (agreement)છે.

પરંતુ આ સમજુતી કાયદેસર રીતે અમલમાં લાયક બનશે ત્યારે જ તે કરાર (contract) ગણાશે.

(B) દરેક કરાર સમજુતી છે:

દરેક કરાર માટે Offer અને Acceptance જરૂરી છે. તે માટે દરેક કરારની મૂળમાં એક "સમજૂતી" રહેલી જ હોય છે.

અથવા, કરાર = સમજુતી + કાયદેસર અમલ

(C) બધી સમજૂતીઓ કરાર નથી:

કારણ કે કેટલીક સમજૂતીઓ કાયદેસર અમલમાં લાયક નથી. આવી સમજૂતીઓ સામાજિક, નૈતિક કે કુટુંબિક સ્વરૂપની હોય છે.

ઉદાહરણ: -

મિત્રએ બીજાને કહ્યું કે "તું આવતી કાલે મારી સાથે ચા પીવા આવજે." આ સમજૂતી છે, પણ કાયદેસર અમલમાં લાયક નથી, એટલે કરાર નથી. પિતા કહે કે "હું મારી દીકરીને દર મહિને રૂ. 5000 આપીશ." – આ કુટુંબિક સમજુતી છે, કાયદેસર કરાર નહીં.

4. સમજુતી અને કરાર વચ્ચેનો તફાવત (Difference between Agreement and Contract):

તફાવતનો મુદ્દો	સમજૂતી (Agreement)	કરાર (Contract)
વ્યાખ્યા	Offer અને Acceptance પરથી બને છે (Sec. 2(e))	કાયદેસર અમલમાં લાયક સમજુતી (Sec. 2(h))
ઉદભવ	Offer + Acceptance	Agreement + Legal enforceability
કાયદેસર અમલ	કાયદેસર અમલમાં લાયક હોવું જરૂરી નથી	કાયદેસર અમલમાં લાયક હોવું જરૂરી છે
વિસ્તાર	દરેક કરાર એક સમજુતી છે, પરંતુ સમજુતી હંમેશાં કરાર ન હો	દરેક કરાર સમજુતી છે
ઉદાહરણ	મિત્રતા કે કુટુંબની વચનબદ્ધતા	માલની ખરીદી-વેચાણ
કાયદેસર ઉદ્દેશ	જરૂરી નથી	આવશ્યક છે
અવેજ	હોઈ શકે કે ન પણ હોય	અવેજ આવશ્યક છે

- **Case Laws:-**

1. Balfour v. Balfour (1919)

– પતિએ પત્નીને ઘરખર્ચ માટે પૈસા આપવાનું વચન આપ્યું, પરંતુ એ કુટુંબિક સમજૂતી હતી, કાયદેસર કરાર નહોતો.

2. Jones v. Padavatton (1969)

– માતાએ દીકરીને કહ્યું કે જો તે કાયદાનો અભ્યાસ કરશે તો તેને રહેવા માટે ઘર આપશે. આ કુટુંબિક સમજૂતી હતી, કરાર નહીં.

- **ઉપસંહાર (Conclusion):**

સમજૂતી એ કરારનો આધાર છે, પરંતુ દરેક સમજૂતી કાયદેસર ન હોવાથી તે કરાર બનતી નથી. કાયદેસર અવેજ, ઉદ્દેશ અને પક્ષોની ક્ષમતા ધરાવતી સમજુતી જ કાયદેસર કરાર ગણાય છે. તેથી દરેક કરાર સમજુતી છે, પરંતુ દરેક સમજુતી કરાર નથી.

- **સગીર (Minor) સાથેનો કરાર:-**

1. પરિચય (Introduction):

ભારતીય કરાર અધિનિયમ, 1872ની કલમ ૧૧ મુજબ, "જે વ્યક્તિ પુર્ણવયસ્ક નથી, સ્વસ્થ મગજનો નથી, અથવા કાયદાથી અયોગ્ય ઠરાવાયેલ છે, તે કરાર કરવા અસમર્થ છે."

-અર્થાત્, સગીર (Minor) વ્યક્તિ કરાર કરવા માટે કાયદેસર રીતે સમર્થ નથી.

ભારતમાં 18 વર્ષથી ઓછી વય ધરાવનાર વ્યક્તિ સગીર ગણાય છે.

2. સગીર સાથેનો કરાર વ્યર્થ છે (Minor's Agreement is Void):-

-કેસ:Mohori Bibee v. Dharmodas Ghose (1903)

આ કેસમાં કાલકત્તા હાઇકોર્ટે નિર્ધારિત કર્યું કે — સગીર સાથે કરેલો કરાર શરૂઆતથી જ વ્યર્થ (void ab initio)ગણાય છે. કારણ કે સગીર પાસે કરાર કરવા માટેની કાયદેસર સમર્થતા (legal capacity) નથી.

-નિષ્કર્ષ:

➡ સગીર સાથે કરેલો કોઈપણ કરાર કાયદેસર રીતે અમલમાં લાવી શકાય એવો નથી.

➡ તે શરૂઆતથી જ વ્યર્થ છે, અને તેને માન્ય બનાવવો શક્ય નથી.

3. સગીર સાથેના કરારની કાનૂની સ્થિતિ (Legal Position of Minor's Agreement):

(1) Void ab initio (શરૂઆતથી જ વ્યર્થ):

સગીર સાથેનો કરાર શરૂઆતથી જ વ્યર્થ છે. — તે બાદમાં પુખ્ત થયા પછી પણ માન્ય બની શકતો નથી.

(2) અનુમોદન આપી શકાતું નથી. (No Ratification after Majority):

સગીર પુખ્ત થયા પછી પણ પોતાના સગીર અવસ્થામાં કરેલા કરારને મંજૂરી આપી માન્ય કરી શકતો નથી.

(3) ફાયદાકારક કરાર માન્ય (Beneficial Contracts Valid):

જો કરાર સગીરના હિતમાં હોય (જેમ કે શિક્ષણ, આરોગ્ય, જરૂરિયાતોની પુરવઠા), તો એવો કરાર માન્ય માનવામાં આવે છે.

-ઉદાહરણ: ખોરાક, વસ્ત્ર, નિવાસ વગેરે માટેનો ખર્ચ.

(4) રિસ્ટિટ્યુશન (Restitution):

જો સગીરે દગાથી પોતાને પુખ્ત તરીકે રજૂ કરીને કોઈ સંપત્તિ મેળવી હોય, તો કોર્ટ તેના પાસે રહેલી વસ્તુ **પરત કરવાનો આદેશ આપી શકે છે, પરંતુ કરાર અમલમાં લાવી શકાતો નથી.

(5) સગીર પર કરારકીય જવાબદારી (No Personal Liability contract):

- સગીર વ્યક્તિ સામે કરારના ભંગ માટે કોઈ કાયદેસર કાર્યવાહી થઈ શકતી નથી.

(6) એજન્સી સંબંધ (Agency Relationship):

સગીર કોઈ વ્યક્તિને એજન્ટ તરીકે નિયુક્ત કરી શકે છે, પરંતુ પોતે એજન્ટ તરીકે જવાબદાર નથી બની શકતો.

(7) સહભાગી (Partnership) નથી બની શકતો:

સગીર ભાગીદાર બની શકતો નથી, પરંતુ લાભના ભાગમાં ભાગીદાર બની શકે છે.

4. ઉદાહરણ દ્વારા સ્પષ્ટતા:**

👨‍🎓 જો 17 વર્ષનો રોહિત કોઈ દુકાનદાર પાસેથી મોબાઇલ ખરીદે અને પૈસા ન આપે — દુકાનદાર કોર્ટમાં જઈને રોહિત સામે કેસ નહીં કરી શકે, કારણ કે રોહિત સગીર છે અને કરાર રદબાતલ(void) છે. પરંતુ જો રોહિતને તેની જરૂરિયાત માટે ખોરાક કે દવા આપવામાં આવે, તો તે વસ્તુઓનો ખર્ચ કાયદેસર રીતે વસુલ કરી શકાય છે.

- **ઉપસંહાર (Conclusion):**

સગીર સાથેનો કરાર કાયદેસર રીતે વ્યર્થ (void ab initio) છે. તે કોઈપણ રીતે અમલમાં લાવી શકાયો નથી. જો કરાર સગીરના હિતમાં હોય તો કાયદો તેનું રક્ષણ કરે છે. આ નિયમનો મુખ્ય હેતુ સગીરના હિતનું રક્ષણ કરવો છે, કારણ કે તે વ્યક્તિ પૂર્ણ પરિપક્વ નથી.

➢ **સંમતિ અને મુક્તસંમતિ સમજાવો. સંમતિ ક્યારે મુક્તસંમતિ બને છે?**

🔹 **પરિચય:**

કાયદેસર કરાર માટે બે પક્ષોની સંમતિ જરૂરી છે. પરંતુ માત્ર સંમતિ પૂરતી નથી — એ **મુક્તસંમતિ** હોવી જોઈએ. મૂળભૂત રીતે, સંમતિ એટલે કરાર કરવા માટે બંને પક્ષોનું મન મળવું, અને મુક્તસંમતિ એટલે એ મનમેળ સ્વેચ્છાએ, કોઈ દબાણ કે છેતરપિંડી વગર થયો હોવો.

🔹 **સંમતિનો અર્થ (Consent – કલમ 13):**

ભારતીય કરાર અધિનિયમ, 1872 ની **કલમ 13** મુજબ:

"**સંમતિ** એટલે જ્યારે બે અથવા વધુ વ્યક્તિઓ એક જ વિષય પર સમાન રીતે સહમતિ આપે છે."

👉🏻 એક જ વિષય માટે, એક જ અર્થની સમજ સાથે, બંને પક્ષો સંમતિ આપે છે ત્યારે તેને યોગ્ય સંમતિ કહેવાય છે.

📌 ઉદાહરણ:
વ્યક્તિ A, વ્યક્તિ B સાથે એક મકાન ભાડે લેવાની સંમતિ આપે છે. બંને ભાડું, સમયગાળો, શરતો વગેરે પર સહમત છે — આ છે સાચી સંમતિ.

🔹 **મુક્તસંમતિનો અર્થ (Free Consent – કલમ 14):**

સંમતિ 'મુક્ત' છે એમ ક્યારે કહેવાય ? (Consent when said to be free) (ક. 14) :

કરારના પક્ષકારો એક જ વસ્તુ સંબંધમાં એક જ અર્થમાં સંમત થયા હોવાનું બની શકે, પણ આ પૂરતું નથી. તેમની સંમતિ મુક્ત હોવી જોઈએ. તેથી કે. 14માં મુક્ત સંમતિની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. અર્થાત્—

(1) ક. 15ની વ્યાખ્યા મુજબ બળજબરીથી યાને દબાણથી,

(2) ક. 16ની વ્યાખ્યા મુજબ અયોગ્ય લાગવગથી યાને અનુચિત પ્રભાવથી,

(3) ક. 17ની વ્યાખ્યા મુજબ દગાથી યાને કપટથી,

(4) ક. 18ની વ્યાખ્યા મુજબ ગેરરજૂઆતથી,

(5) ક. 20 થી 22ની જોગવાઈઓ મુજબ ભૂલથી,

મેળવવામાં આવી ન હોય ત્યારે તેને મુક્ત સંમતિ કહેવામાં આવે છે.

🔹 **મુક્તસંમતિની શરતોનું વિશ્લેષણ:**

(1) બળજબરી (Coercion) – કલમ 15:

જ્યારે વ્યક્તિને ભય, દબાણ કે ગેરકાયદે ધમકીથી સંમતિ અપાવામાં આવે છે.

📌 ઉદાહરણ:

A, B ને ચાકૂ બતાવીને મકાન વેચાણ કરાર પર સહી કરાવે છે. Bની સંમતિ બળજબરીથી લેવાયેલી હોવાથી, એ મુક્તસંમતિ નથી.

(2) અયોગ્ય લાગવગથી યાને અનુચિત પ્રભાવથી (Undue Influence) – કલમ 16:

જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ પોતાનું પદ, સન્માન કે નજીકના સંબંધનો દુરુપયોગ કરીને બીજું પક્ષ સંમતિ આપે તેવી સ્થિતિ બનાવે.

📌 ઉદાહરણ:

ગુરુ શિષ્ય પાસેથી પોતાનું ઘર લખાવી લે — શિષ્ય એ ગુરુનું કહેવુ માનીને કરાર કરે છે, એ સંમતિ મુક્ત નથી.

(3) છેતરપિંડી (Fraud) – કલમ 17:

જાણબૂઝીને ખોટી વાત કહેવી, પુરાવા છુપાવવો કે જાણીને ગેરમાર્ગે દોરવું.

📌 ઉદાહરણ:

વેપારી જૂનું મોટર વાહન નવી હોવાનું કહી વેચે — ખરીદનારની સંમતિ છેતરપિંડી પરથી આધારીત હોવાથી એ મુક્તસંમતિ નથી.

(4) ખોટી રજૂઆત (Misrepresentation) – કલમ 18:

જ્યારે ખોટી માહિતી અજાણમાં આપી દેવાઈ હોય, અને બીજું પક્ષ એ આધારે સંમતિ આપે.

📌 ઉદાહરણ:

વેપારી માને છે કે કોઈ ઉત્પાદન આયાતી છે અને એવો દાવો કરે છે, પણ એ સ્થાનિક છે. ખરીદનાર એ આધારે ખરીદે, તો એ સંમતિ ખોટી રજૂઆતથી પ્રભાવિત છે.

(5) ભૂલ(Mistake) – કલમ 20-22:

જ્યારે બંને પક્ષ કોઈ મહત્વપૂર્ણ તથ્યમાં ભૂલ કરે.

📌 ઉદાહરણ:

A અને B ને લાગે છે કે વેચાતો ઘોડો જીવિત છે, પરંતુ એ તો મૃત્યુ પામેલો છે — અહીં બંને ભ્રમમાં છે, એટલે સંમતિ મુક્ત નથી.

◆ **સંમતિ ક્યારે મુક્તસંમતિ બને છે?**

સંમતિ ત્યારે મુક્તસંમતિ ગણાય છે જ્યારે:

- તે સંપૂર્ણ સ્વેચ્છાથી આપવામાં આવે છે
- કોઈ શારીરિક કે માનસિક દબાણ ન હોય
- કોઈ ખોટી માહિતી આપવામાં ન આવી હોય
- કોઈ છુપાવટ કે છેતરપિંડી ન હોય
- બંને પક્ષો કોઈ ભૂલમાં ન હોય

👉 આવી સ્થિતિમાં સંમતિ "મુક્ત" ગણાય છે અને તે કરારને માન્ય બનાવે છે.

◆ **મહત્વપૂર્ણ ન્યાય ઉદાહરણો (Case Laws):**

1. **Ranganayakamma v. Alwar Setti (1889):**
   વિધવા સ્ત્રી પાસે તેના પતિની મૃતદેહની અંત્યેષ્ટિ માટે દબાણથી કરાર કરાવ્યો — એ કરાર મુક્તસંમતિથી નહોતો.

2. **Undue Influence Case:**
   ગુરુ પોતાના શિષ્ય પાસેથી દબાણથી સંપત્તિ હસ્તગત કરે — અયોગ્ય પ્રભાવના હેઠળની સંમતિ મુક્તસંમતિ નથી.

◆ **નિષ્કર્ષ (Conclusion):**

સંમતિ એ કરારનો આત્મા છે. પરંતુ એ મુક્તસંમતિ હોય તો જ એ કરાર માન્ય બને છે. જો સંમતિ ઉપર બળજબરી, છેતરપિંડી કે ત્રુટિ હોય, તો એ કરાર રદ કરી શકાય છે. એટલે કે કાયદેસર કરાર માટે “મુક્તસંમતિ” હોવી જરૂરી છે — માત્ર સંમતિ નહિ.

- **બળજબરી અને અયોગ્ય લાગવગનો તફાવત :**

બળજબરી	અયોગ્ય લાગવગ
(૧)બળજબરીમાં હિંસા કે તેમ કરવાની ધમકી હોય છે અને સામા પક્ષકારને કરાર કરવા જબરદસ્તી કરવામાં આવે છે.	(૧)અયોગ્ય લાગવગમાં ધાકધમકીનો ઉપયોગ થતો નથી. પરંતુ એક પક્ષકાર બીજા પક્ષકારની ઇચ્છાશક્તિ પર વર્ચસ્વ ધરાવવાની સ્થિતિનો દુરુપયોગ કરે છે.
(૨)બળજબરી શારીરિક હિંસા કે તેની ધમકી દ્વારા થાય છે.	(૨)અયોગ્ય લાગવગમાં નૈતિક દબાણ હોય છે.
(૩) બળજબરીમાં પ્રતિબંધિત કાર્ય કરનાર કરારનો કોઈ પક્ષકાર હોય અથવા અન્ય કોઈ વ્યક્તિ પણ હોઈ શકે.	(૩) અયોગ્ય લાગવગમાં વર્ચસ્વ ધરાવનાર લાભઉઠાવનાર વ્યક્તિ કરારની પક્ષકાર જ હોવી જોઈએ.
(૪) બળજબરીમાં પ્રતિબંધિત કૃત્ય, પક્ષકાર સિવાય ત્રાહિત વ્યક્તિ તરફ થવાની ધમકી હોઈ શકે. દા.ત., અ પાસે કરાર અંગે સંમતિ મેળવવા બ ને મારી નાખવાની ધમકી આપવામાં આવે.	(૪) અયોગ્ય લાગવગમાં કરારના પક્ષકાર પર જ અયોગ્ય લાગવગનો ઉપયોગ થયો હોવો જોઈએ.
(૫) બળજબરીથી થયેલો કરાર રદબાતલ થવાપાત્ર એવો કરાર છે.	(૫) અયોગ્ય લાગવગથી થયેલો કરાર રદબાતલ થવાપાત્ર એવો કરાર તો છે જ. પરંતુ અમુક સંજોગોમાં અને અમુક શરતોને આધીન રીતે અમલમાં લાવી શકાય છે.

- **દગો અને ગેરરજૂઆતનો તફાવત :**

દગો/કપટ	ગેરરજૂઆત

(૧) દગામાં દગો કરનાર પક્ષકારનો ઇરાદો સામા પક્ષને છેતરવાનો હોય છે એટલે કે દગો જાણીબૂજીને કરેલી ગેરરજૂઆત છે.	(૧) ગેરરજૂઆતમાં હકીકતમાં નિર્દોષ રીતે ખોટી રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તેમ કરવામાં તેનો ઇરાદો છેતરવાનો હોતો નથી.
(૨) દગામાં કરાર રદબાતલ થવાપાત્ર તો છે જ. તે ઉપરાંત જેની સંમતિ દગાથી મેળવવામાં આવી હોય તે નુકસાનવળતર પણ મેળવી શકે છે.	(૨) ગેરરજૂઆતમાં જેની સંમતિ આ રીતે મેળવવામાં આવી હોય છે. તે પક્ષકારની અરજીથી તે કરાર રદબાતલ થવાપાત્ર છે. વળી, સામા પક્ષે જે લાભ મેળવ્યો હોય તે પાછો મેળવી શકાય છે.
(૩) દગામાં સામાન્ય તકલીફ લઈ સામો પક્ષકાર સાચી વાત શોધી શક્યો હોય તો એવો બચાવ દગો કરનાર કરી શકે નહિ (કત દગાયુક્ત મૌનમાં આ બચાવ થઈ શકે.)	(૩) ગેરરજૂઆતમાં જે પક્ષકારની સંમતિ ગેરરજૂઆત દ્વારા મેળવવામાં આવી હોય તે જો સાચી વાત સામાન્ય તકલીફ લઈ શોધી શક્યો હોય તો કરાર રદબાતલ કરાવી ન શકે.
(૪) દગામાં રજૂઆત કરનાર જાણતો હોય છે કે પોતે જે રજૂઆત કરી રહ્યો છે તે ખોટી છે.	(૪) ગેરરજૂઆતમાં રજૂઆત કરનાર વ્યક્તિ પ્રામાણિકપણે માને છે કે પોતાની રજૂઆત સાચી છે.
(૫) દગાનું કૃત્ય ફોજદારી કાયદા હેઠળ ગુનાહિત છે	(૫) ગેરરજૂઆતનું કૃત્ય છેતરવાના ઇરાદા વગરનું હોવાથી તે ફોજદારી કાયદા હેઠળ ગુનો નથી.

- **“વેપાર અવરોધની કબુલાત વ્યર્થ છે.”** ("Agreement in restraint of trade is void.")**

પરિચય (Introduction):

ભારતમાં દરેક વ્યક્તિને પોતાની પસંદગીના વ્યવસાય, ધંધો કે રોજગાર કરવાની સ્વતંત્રતા છે.

આ સ્વતંત્રતા ભારતીય બંધારણની કલમ 19(1)(g) હેઠળ મૂળભૂત હક્ક તરીકે માન્ય છે.

આ સિદ્ધાંતના આધારે, ભારતીય કરાર અધિનિયમ, 1872 (Indian Contract Act, 1872)ની કલમ-27 (Section 27) મુજબ — “કોઈપણ કરાર જે વેપાર, ધંધો કે વ્યવસાયમાં અવરોધ ઉભો કરે તે કાનૂની રીતે અમાન્ય (Void) ગણાય છે.”

કલમ:- 27 – વેપાર અવરોધ સંબંધિત જોગવાઈ (Section 27 of Indian Contract Act, 1872):

"Every agreement by which anyone is restrained from exercising a lawful profession, trade or business of any kind, is to that extent void."**

અર્થાત્ —

જો કોઈ વ્યક્તિને કાયદેસર ધંધો, વ્યવસાય કે રોજગાર કરતા રોકવામાં આવે, તો એવો કરાર વ્યર્થ (Void) ગણાય છે.

અર્થ (Meaning):

“વેપાર-અવરોધની કબુલાત” એટલે એવો કરાર જેમાં કોઈ વ્યક્તિને તેના કાયદેસર ધંધો અથવા રોજગાર કરવાથી રોકવામાં આવે, અથવા એવી શરત મુકાય કે તે કોઈ નિશ્ચિત ક્ષેત્રમાં અથવા સમયગાળામાં ધંધો ન કરે.

ઉદાહરણ (Example):

1.ઉદાહરણ 1:

‘અ’ એ ‘બ’ સાથે કરાર કર્યો કે ‘અ’ અમદાવાદમાં દુકાન નહીં ખોલે જો ‘બ’ તેને 10,000/- આપશે. આ કરાર વેપાર અવરોધક (Restraint of Trade) હોવાથી વ્યર્થ (Void) છે.

2. ઉદાહરણ 2:

‘અ’ એ ‘બ’ને કહ્યું કે “હું મારી મિલ્કત તને વેચીશ જો તું ક્યારેય વેપાર નહીં કરે.” એવો કરાર પણ કાયદેસર માન્ય નથી.

ઉદ્દેશ (Objective):

આ ધારા પાછળનો હેતુ એ છે કે — કોઈ વ્યક્તિના વ્યવસાય અને રોજગારની સ્વતંત્રતામાં અવરોધ ન આવે.

સમાજ અને અર્થતંત્રના વિકાસ માટે સ્પર્ધા (Competition) અને ધંધાની સ્વતંત્રતા જરૂરી છે.

વેપાર અવરોધના અપવાદો (Exceptions to Section 27):

ભલે આ પ્રકારના કરાર સામાન્ય રીતે Void હોય, પરંતુ કેટલીક ખાસ પરિસ્થિતિઓમાં કાયદો તેમને માન્ય (Valid) ગણાવે છે.

1. પાઘડીની વેચાણની કબુલાત (Sale of Goodwill):

જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાનો ધંધો અથવા તેની Goodwill (સારા નામ) સાથે વેચે, તો તે ખરીદદારના હિત માટે એવી શરત રાખી શકે છે કે તે નિશ્ચિત વિસ્તાર અથવા સમયગાળામાં સ્પર્ધા ન કરે. આ કાનૂની રીતે માન્ય છે.

ઉદાહરણ:

'અ' એ પોતાનો ધંધો 'બ'ને વેચ્યો અને 5 વર્ષ સુધી એ વિસ્તારમાં સમાન ધંધો ન કરવા સંમતિ આપી. આ કરાર માન્ય છે.

2. ભાગીદારી અધિનિયમ હેઠળ અપવાદ (Exceptions under Partnership Act):

(a) Section 11(2):

ભાગીદારોએ કરાર કરીને નક્કી કરી શકે છે કે ભાગીદારી દરમિયાન કોઈ ભાગીદાર અલગથી ધંધો નહીં કરે. આ માન્ય છે.

(b) Section 36

નિવૃત્ત ભાગીદાર પોતાના જૂના ભાગીદારો સાથે સ્પર્ધા ન કરવાના કરાર કરી શકે છે. આ પણ માન્ય છે.

(c) Section 54:

ભાગીદારી બંધ થયા પછી ભાગીદારો goodwill વેચીને નક્કી કરી શકે છે કે કોઈ ખાસ વિસ્તાર કે સમયગાળામાં ધંધો ન કરે. આ પણ માન્ય છે.

3. રોજગારના કરારોમાં (Contracts of Service):

(a) સેવા દરમિયાન (During Employment):

કોઈ કર્મચારીને નોકરી દરમિયાન સ્પર્ધાત્મક કંપનીમાં કામ ન કરવાની શરત માન્ય છે. કારણ કે તે "અંતર્ગત ફરજ" છે.

(b) સેવા પછી (After Employment):

જો નોકરી પૂરી થયા પછી કર્મચારીને અન્યત્ર નોકરી ન કરવા માટે રોકવામાં આવે, તો એવો કરાર અમાન્ય (Void) ગણાય છે.

ઉદાહરણ:-

'અ' એ 'બ'ને નોકરી આપતા કહ્યું કે તે નોકરી છોડ્યા પછી 2 વર્ષ સુધી અન્ય કંપનીમાં કામ નહીં કરે — આ શરત **અમાન્ય** છે.

- **ન્યાયાલયના ઉદાહરણો (Important Case Laws):**

(1) Madhub Chander v. Raj Coomar (1874):

'અ' એ 'બ'ને કરાર કર્યો કે તે પોતાના શહેરમાં વેપાર નહીં કરે. ન્યાયાલયે જણાવ્યું કે એવો કરાર વેપાર અવરોધક હોવાથી વ્યર્થ છે.

(2) Niranjan Shankar Golikari v. Century Spinning (1967):

સુપ્રીમ કોર્ટએ નક્કી કર્યું કે સેવા દરમ્યાન સ્પર્ધા ન કરવા અંગેની શરત માન્ય છે, પરંતુ સેવા પછીની પ્રતિબંધક શરત અમાન્ય ગણાય છે.

ઉપસંહાર (Conclusion):

“વેપાર અવરોધની કબુલાત વ્યર્થ છે” –આ સિદ્ધાંત વ્યક્તિને વ્યવસાયની સ્વતંત્રતા, સ્પર્ધાની તક અને ન્યાયી વેપાર પરિસ્થિતિ પૂરી પાડે છે.જો દરેક વ્યક્તિને તેની પસંદગીનો ધંધો કરવાની છૂટ મળશે, તો અર્થતંત્રમાં સ્પર્ધા, વિકાસ અને પ્રગતિ શક્ય બને છે. આથી, એવો કોઈ પણ કરાર જે વેપાર, ધંધો કે રોજગાર પર અનાવશ્યક પ્રતિબંધ મૂકે,તે કાયદેસર રીતે અમાન્ય (Void) ગણાય છે.

- **<u>પાછળથી અશક્ય અથવા કાયદા વિરુદ્ધનું બનતું કાર્ય કરવાનો કરાર (ક. 56) (Contract to do an Act afterwards becoming impossible or unlawful)</u>**

કોઈ કાર્ય કરવા માટેનો કરાર જે (કાર્ય) તે કરાર થયા પછીથી અશક્ય બન્યું હોય તે કારણે અથવા તો કોઇ બનાવ કે જે તે વચન આપનાર અટકાવી શકે તેમ ન હોય તેને કારણે કાયદા વિરુદ્ધનો બન્યો હોય, તો જ્યારે તે કરાર અશક્ય અથવા કાયદા વિરુદ્ધનો બને ત્યારે નિરર્થક બને છે : ક. 56.

દષ્ટાંતો : (1) અ અને બ એકબીજા સાથે લગ્ન કરવાનો કરાર કરે છે, પણ લગ્ન માટે નક્કી કરેલ સમયના પહેલાં અ ગાંડો થઈ જાય છે. આ કરાર નિરર્થક બને છે.

-પાલન નહિ થઈ શકવાને કારણે વચનમહિતાને જે કાંઈ નુકસાન થયું હોય તે માટે તેણે વચનગ્રહિતાને વળતર આપવું જો કદાચ વચન આપનાર જાણી શકયો હોત કે એ કાર્ય કાયદા વિરુદ્ધ અથવા અશક્ય હતું, તો વચનનું જોઈએ : ક. 56.

-આ. ક. 56 ઘણી જ અગત્યની છે. તેમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે કરારમાં એ મતલબની શરતની જોગવાઇ કરવામાં આવી ન હોય તોપણ કાર્ય કરવાનું (1) અશક્ય અથવા (2) કાયદાવિરુદ્ધનું હોઈને તે કરાર નિરર્થક બને છે. જે વ્યક્તિ કોઈ બિનશરતી વચન આપે છે તે બીજી કોઈ રીતે જરા પણ બંધાયેલી હોય તો તે ઇંગ્લેન્ડના કોમન લૉ અનુસાર તેના વચનની શરતોથી બંધાયેલી છે. જો પક્ષકારો તેમની કબૂલાત બિનશરતી હોવાનું માનતા ન હોય તો તેમને યોગ્ય લાગે તેવી શરતોથી તેને મર્યાદિત બનાવવાનું તેમના શિરે રહેલ છે. જેમ કે એ પાસેથી મકાન ભાડે લઈને તેનો કબજો લીધો હતો. ત્યાર પછીથી (આક્રમણ કરનાર) દુશ્મન લશ્કરે તેને બહાર હાંકી કાઢ્યો હતો ૩અને તેની કાંઈ ક્ષતિ વગર તેમાંથી એ કાંઈ લાભ

મેળવી શક્યો નહોતો, તેમ છતાં, તેની બાંયધરી બિનશરતી હોઈને તે માટેનું ભાડું આપવાને જવાબદાર છે એમ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. જોકે આવી આકસ્મિકતા માટે તેના કરારમાં પ્રબંધ કરી શક્યો હોત:

કેસ:-પેરેડાઈન વિ. જેઈન [(1647) Aleyon 26.] પણ શરતો હંમેશાં શબ્દોમાં વ્યક્ત થઈ હોવાનું જરૂરી નથી. કેટલીક એવી પણ શરતો હોય છે કે જે એ વ્યવહારના સ્વરૂપ ઉપરથી સૂચિત થતી હોય છે. આ સિદ્ધાંત અનુસાર વચન આપનારની કોઈ ક્ષતિ વગર વચન લેનારને નીચે જણાવેલ ત્રણ કિસ્સાઓમાં મુક્તિ મળી શકે : (1) જો તેનું પાલન કરવાનું કાયદાથી અશક્ય બન્યું હોય. (2) જો જણાવેલ વિષયવસ્તુ કે જેના અસ્તિત્વ વિષે પક્ષકારોએ માની લીધું હોય તે અકસ્માતથી નાશ પામે અથવા તેનું ઉત્પાદન થઈ ન શકે, અથવા (3) જો વચનના પાલન માટે વ્યક્તિએ જાતે જ કાંઈ કરવાનું હોય અને વચન આપનાર મૃત્યુ પામે અથવા તો માંદગી અગર કમનસીબીને કારણે અસમર્થ બની જાય. પણ એ પ્રમાણે નિરર્થક બનતી અથવા નિરર્થક હોવાનું જણાતી કબૂલાતના કેસોમાં કોઇ વ્યક્તિએ એ કબૂલાત અથવા કરાર હેઠળ કાંઇ લાભ મેળવ્યો હોય તે વ્યક્તિ જેની પાસેથી એ મેળવ્યો હોય તેને એ પરત કરવાને અથવા તે માટે નુકસાન વળતર આપવાને બંધાયેલ છે

અશક્યતાના પ્રકારો:-

ક. 56ની મર્યાદામાં આવી શકે એવી અશક્યતાના સામાન્ય રીતે પાંચ પ્રકારો છે :

1. કાયદામાં ફેરફાર થવાને કારણે ઉત્પન્ન થયેલ અશક્યતા વચન આપનારને તેનું પાલન કરવામાંથી મુક્તિ બક્ષે છે. (Impossibility created by change of law excuses the promisor from performance) : જ્યારે કોઈ કરારનું પાલન કરવાનું અસ્તિત્વ હોય એવા કાયદામાં ફેરફાર થવાથી અશક્ય બને ત્યારે તેમાંથી મુક્તિ મળે છે. વ્યક્તિઓ સાધારણ રીતે કરાર કરતી વખતે અસ્તિત્વમાં હોય એવા કાયદાને આધારે કરાર કરતી હોય છે. જો આ કાયદામાં પાછળથી ફેરફાર થાય તોપણ કરારનું પાલન કરીને તેના ભંગનાં પરિણામો સહન કરવાની તેમની પાસેથી અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ.

૨.કરારની વિષયવસ્તુનો નાશ થવાથી પણ વચન આપનારને મુક્તિ મળે છે. (Destruction of the subject-matter of the contract also excuses the promisor): કરારનું પાલન થવા માટે આવશ્યક હોય એવી કોઇ ચોક્કસ વસ્તુ નાશ પામે તો કરારમાંથી મુક્તિ મળે છે. એક કેસમાં એક વ્યક્તિએ એક સ્ટીમર માટે યંત્રો બનાવીને તેમાં બેસાડી આપવાનો કરાર કર્યો હતો. તે માટેના પૈસા હપતેથી ચૂકવવાના હતા. પણ તે પૈકીની કેટલીક મશીનરી

બનાવ્યા પછી અને તેના હપતા ચૂકવ્યા પછીથી એ સ્ટીમર સમુદ્રમાંનાં સંકટોને કારણે નાશ પામી હતી. તેને કારણે એ કરાર રદ થયાનું અને વધુ પાલન કરવાથી પક્ષકારો મુક્ત બન્યા હોવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું.

3. **વસ્તુસ્થિતિ કે જેના આધારે કરાર કરવામાં આવ્યો હોય (પણ કરાર કરવા માટેનું તે પક્ષકાર માટે પ્રલોભન યા હેતુ નહિ) તેનું કોઈપણ પક્ષકારની કસૂર વગર બિનઅસ્તિત્વ અથવા નહિ બનવાનું કરારમાંથી મુક્તિ અપાવે . (Non-existence or non-occurrence, through default of neither party of a state of things on the basis of which the contract was made, discharges the contract):** 1902માં રાજ્યાભિષેકના સમયે જે વિધિઓ થવાની હતી તેની અપેક્ષાએ કરવામાં આવેલ કરારો આ રીતે રાજાની માંદગીને કારણે નિષ્ફળ નીવડયા હતા.

4. **નોકરીના કરારમાં વચન આપનારનું મૃત્યુ અથવા ગંભીર માંદગી કરારમાંથી મુક્તિ અપાવે છે (Death or serious illness in a contract of service discharges the contract)** એક નામાંકિત પિયાનોવાદકે સંગીતના એક સમારંભમાં ભાગ લેવાનું વચન આપ્યું હતું, પણ તેની ગંભીર માંદગીને કારણે તેનું પાલન કરવાનું બની શક્યું નહોતું. તેમાં એ વચનપાલન નહિ કરવા માટે તેને જવાબદાર ગણવામાં આવ્યો નહોતો : રોબિન્સ વિ. ડેવીન્સન [(187) L. R. EX. 269.]

૫.કરાર કે જેનું પક્ષકારોએ અપેક્ષા રાખ્યા મુજબના સમયમાં અથવા એવી રીતે પાલન કરવાનું આકસ્મિક સંજોગોને કારણે, કે જેના ઉપર પક્ષકારોનો કાંઈ અંકુશ હોય નહિ, અશક્ય બન્યું હોય તો તેથી કરારમાંથી મુક્તિ મળે છે.

મેટ્રોપોલિટન વૉટર મેટ્રોપોલિટન વૉટર બોર્ડ વિ. ડિક, કીર એન્ડ કંપની [(1918) A. C. 199] ના કેસમાં કે જ્યાં જર્મની લડાઈ દરમિયાન મિનિસ્ટ્રી ઑફ મ્યુનિશન્સને આપવામાં આવેલ અધિકાર અન્વયે એ મિનિસ્ટ્રીએ બોર્ડનું જળાશય (કે જેને સંપૂર્ણ કરવા માટે છ વર્ષ લાગ્યાં હોત) બાંધતા કોન્ટ્રાકટરને તે કામ કરવાનું બંધ રાખી મુલતવી રાખવાનો હુકમ કર્યો હતો. ત્યાં એ કરાર રદ થયો હોવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું.

- **<u>કરાર ભંગ માટેના લભ્ય ઉપાયો:-</u>**

◆ **પરિચય:**

જ્યારે કોઈ પક્ષ કરાર અનુસાર પોતાની ફરજો નિભાવવામાં નિષ્ફળ જાય છે, ત્યારે તેને "**કરારભંગ**" (Breach of Contract) કહેવામાં આવે છે. કરારભંગ થવાથી **પીડિત પક્ષને** (Aggrieved Party) ભારતીય કરાર અધિનિયમ, 1872 હેઠળ કેટલાક **કાયદેસર ઉપાયો** ઉપલબ્ધ થાય છે.

આ ઉપાયોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય છે:

- પીડિત પક્ષને એવું વળતર આપવું કે જેમ કે કરાર સાચે જ પાલન થયો હોત, અથવા
- પીડિત પક્ષને થયેલા નુકસાન માટે ન્યાય અને **નુકશાન વળતર** આપવું.

◆ **કરારભંગ માટેના લભ્ય ઉપાયો:**

◆ **1. નુકશાન વળતર (Damages) – કલમ 73 થી 75**

આ સૌથી સામાન્ય ઉપાય છે.

નુકશાન વળતરનાં એટલે કે કરારભંગથી થયેલા નુકસાન માટે નાણાકીય વળતર.

✔ **a) સામાન્ય નુકશાન વળતર(Ordinary Damages):**

કરારભંગથી થયેલા સીધા અને કુદરતી નુકસાન માટે મળતા **નુકશાન વળતર**.

ઉદાહરણ: A, B ને ₹2000 પ્રતિ બેગ મુજબ 100 બેગ ચોખા વેચે છે. વિલંબથી બજાર ભાવ ₹2300 થાય છે. B ₹300 પ્રતિ બેગ મુજબ **નુકશાન વળતર** માંગે શકે છે.

✔ **b) વિશિષ્ટ નુકશાન વળતર (Special Damages):**

જ્યારે ખાસ પરિસ્થિતિઓમાં થયેલું નુકસાન પહેલાંથી સ્પષ્ટ કરાયેલું હોય.

ઉદાહરણ: A કહે છે કે વિલંબથી તેનું પુનર્વિક્રય નુકસાન થશે. તો ખાસ નુકશાન માટે B જવાબદાર થશે.

✔ **c) નામનું નુકશાન વળતર (Nominal Damages):**

જ્યારે ખરેખર નુકસાન થયું નથી છતાં કરારભંગ થયો હોય ત્યારે છૂટક રકમ ચૂકવવામાં આવે છે.

✔ **d) દંડાત્મક નુકશાન વળતર (Exemplary Damages):**

કેટલાક ખાસ કેસોમાં આપવામાં આવે છે – જેમ કે લગ્નના વચનનો ભંગ અથવા બેંક દ્વારા ચેક અવમાનિત થવો.

🔸 **2. વિશિષ્ટ કરાર પાલન (Specific Performance)**

કોર્ટ દ્વારા કરાર કરનાર પક્ષને તેમની ફરજ નિયત રીતે પાલન કરવાનો આદેશ આપવામાં આવે છે.

-ક્યારે મળે છે કે જયારે:

- **નુકશાન વળતર** પૂરતા ન હોય (જેમ કે જમીન વેચાણ)
- કરાર વાજબી હોય

કયારે નથી મળતું કે જયારે

- કરાર વ્યક્તિગત કુશળતા આધારિત હોય

- કરાર અસ્પષ્ટ અથવા ભેદભાવભર્યો હોય

🔸 **3. મનાઈહુકમ(Injunction)**

કોર્ટનો આદેશ કે જેમાં કોઈ પક્ષને કંઈક કરવાથી રોકવામાં આવે છે.

📌 પ્રકાર:

- કામચલાઉ(Temporary)
- કાયમી (Permanent)

ઉદાહરણ: ગાયક A એ X સાથે કરાર કર્યો કે તે માત્ર X માટે જ ગાશે. જો તે Y માટે ગાય છે, તો X મનાઈ હુકમ મેળવી શકે છે.

🔸 **4. રદકારી (Rescission of Contract)**

પીડિત પક્ષ કરાર રદ કરી શકે છે અને પોતાની ફરજો અટકાવી શકે છે.

📌 પીડિત પક્ષ:

- કરાર રદ કરી શકે
- પોતાનું કાર્ય અટકાવી શકે
- નુકશાન વળતરનો માટે દાવો કરી શકે

◆ **5. પુનસ્થાપન (Restitution)**

જ્યાં કરાર અધૂરો રહ્યો હોય ત્યાં પીડિત પક્ષને કરેલા ચુકવણી કે લાભ પાછા લેવા મળતી છે.

ઉદાહરણ: A એ B ને ₹10,000 આપ્યા માલ માટે. B માલ ન આપે, તો A પોતાની રકમ પાછી મેળવી શકે.

◆ **6. ક્વોન્ટમ મેર્યુઇટ (Quantum Meruit)**

અર્ધ કરાર માટે, જે કાર્ય થઈ ગયું હોય તેના માટે વળતર મળવાનું.

ઉદાહરણ: A ને ઘરની પેન્ટિંગ માટે નોકરી આપવામાં આવી. મધ્યમાં B કામ બંધ કરાવે છે. A તેના કરેલા કાર્ય માટે ચૂકવણી માગી શકે છે.

◆ **મહત્વપૂર્ણ ન્યાયનિર્ણયો (Case Laws):**

1. **Hadley v. Baxendale (1854):**
   સામાન્ય અને વિશિષ્ટ હર્જાનાંની મર્યાદા નક્કી કરી.

2. **Taylor v. Caldwell (1863):**
   કરાર અશક્ય બન્યો, એટલે રદ થયો – પુનસ્થાપન લાગુ પડ્યું.

3. **Lumley v. Wagner:**
   વ્યક્તિગત કરારના ભંગ માટે ઇન્જક્શન આપવામાં આવ્યું.

◆ **નિષ્કર્ષ (Conclusion):**

આ ઉપાયો કરાર વ્યવસ્થાને ન્યાયસંગત બનાવે છે અને પક્ષો વચ્ચેના વિશ્વાસ જાળવે છે. આથી, કરારના ભંગ સામે કાયદા હેઠળ મળતા ઉપાયો પીડિત પક્ષ માટે સશક્ત રક્ષણ પૂરું પાડે છે.

1. **કરાર પાલન માટેની વિવિધ રીતો:-**

કરાર એ એક વચન અથવા વચનોનો સમૂહ છે જેને કાયદો લાગુ કરશે. જોકે, કરારનો સાચો સાર ફક્ત વચનમાં જ નહીં પરંતુ તે વચનના પાલનમાં રહેલો છે. જ્યારે પક્ષો કરાર કરે છે, ત્યારે તેઓ કાયદા દ્વારા તેમની સંબંધિત જવાબદારીઓ પૂર્ણ કરવા માટે બંધાયેલા હોય છે.

ભારતીય કરાર અધિનિયમ, ૧૮૭૨ ખાસ કરીને કરારના અમલ અંગે જોગવાઈઓ દર્શાવે છે. ભારતીય કરાર અધિનિયમની કલમ ૩૭ એ એક મૂળભૂત જોગવાઈ છે જે કરારના પક્ષકારોને તેમના વચનો પૂર્ણ કરવા અથવા પૂર્ણ કરવા માટે ઓફર કરવા માટે આદેશ આપે છે, સિવાય કે આવા પ્રદર્શનને કાયદા દ્વારા છોડી દેવામાં આવે અથવા માફ કરવામાં આવે.

કરારના અમલીકરણ:-

સામાન્ય ભાષામાં, "કાર્યક્ષમતા" શબ્દનો અર્થ કોઈ ક્રિયા અથવા કાર્ય પૂર્ણ કરવું થાય છે. કાયદેસર રીતે, કરારના અમલીકરણનો અર્થ કરારના પક્ષકારો દ્વારા જવાબદારીઓનું પાલન થાય છે. આનો અર્થ એ છે કે દરેક પક્ષે કરાર હેઠળ જે કરવાનું વચન આપ્યું છે તે પૂર્ણ કરવું જોઈએ.

ઉદાહરણ તરીકે, જો 'A' પાંચસો રૂપિયાની ચુકવણી પર 'B' ને પુસ્તક પહોંચાડવાનું વચન આપે છે, તો કામગીરી ત્યારે થાય છે જ્યારે 'A' પુસ્તક પહોંચાડે છે અને 'B' પૈસા ચૂકવે છે.

ભારતીય કરાર અધિનિયમની કલમ ૩૭ જણાવે છે:

"કરારના પક્ષકારોએ કાં તો તેમના સંબંધિત વચનો પૂરા કરવા જોઈએ, અથવા પૂરા કરવાની ઓફર કરવી જોઈએ, સિવાય કે આ અધિનિયમ અથવા અન્ય કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈઓ હેઠળ આવા પાલનને છોડી દેવામાં આવે અથવા માફ કરવામાં આવે."

-આ કલમ દરેક કરાર કરનાર પક્ષ પર પ્રાથમિક જવાબદારી લાદે છે

-તેમનું વચન પૂરું કરવા, અથવા

-તેમનું વચન પૂરું કરવાની ઓફર કરવી.

આ કલમ એવી પણ જોગવાઈ કરે છે કે જો તેમના કાનૂની પ્રતિનિધિઓ બજાવવા માટે બંધાયેલા હોય તો વચન આપનારના મૃત્યુ દ્વારા બજાવવાની જવાબદારી પૂરી થતી નથી, સિવાય કે કરારમાં ખાસ કરીને અન્યથા જણાવવામાં આવ્યું હોય.

કોઈ પણ કરાર (Contract) ત્યારે સંપૂર્ણ બને છે જ્યારે તે મુજબની શરતોનું યોગ્ય પાલન (Performance of Contract) થાય. કરાર પાલન એટલે કરારમાં નક્કી કરેલ ફરજ અને જવાબદારીને કરારની શરતો અનુસાર પૂર્ણ કરવી.

-ભારતનો Indian Contract Act, 1872 મુજબ, કરાર પાલન એ કરારની પૂર્ણતા માટેનું મહત્વપૂર્ણ તબક્કું છે.

- **કરાર પાલનની વિવિધ રીતો** :

કરાર પાલન (Performance of Contract) બે મુખ્ય પ્રકારમાં વિભાજિત થાય છે:

1. વાસ્તવિક પાલન (Actual Performance)

2. પ્રસ્તાવિત પાલન / પ્રયાસિત પાલન (Attempted or Tender of Performance)

આ બંનેની અંદર પણ વિવિધ રીતો છે, જે નીચે પ્રમાણે છે:

1. વાસ્તવિક પાલન (Actual Performance)

જ્યારે કરારના પક્ષો તેમની ફરજ સંપૂર્ણ રીતે નિભાવે છે, ત્યારે તેને વાસ્તવિક પાલન કહેવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ: 'અ' એ 'બ' ને 100 બોરી ચોખા આપવાનો કરાર કર્યો.'અ' એ સમયસર 100 બોરી પહોંચાડી દીધી — આ વાસ્તવિક પાલન છે.

વાસ્તવિક પાલનના પ્રકારો:

(a) એક પક્ષ દ્વારા પાલન – જો એક પક્ષ તેની ફરજ પૂર્ણ કરે અને બીજો પક્ષ સ્વીકારે.

(b) બંને પક્ષો દ્વારા પાલન – જ્યારે બંને પક્ષો તેમના-તેના દાયિત્વો પૂરા કરે.

2. કરાર પાલનનો પ્રસ્તાવ (Attempted or Tender of Performance)

જ્યારે એક પક્ષ તેની ફરજ પૂરી કરવાની ઓફર કરે છે પરંતુ બીજો પક્ષ સ્વીકારતો નથી, ત્યારે તેને પ્રસ્તાવિત પાલન કહેવામાં આવે છે.

આ સ્થિતિમાં ઓફર કરનારની ફરજ પૂર્ણ માનવામાં આવે છે.

ઉદાહરણ: 'અ' એ 'બ' ને પૈસા ચૂકવવા તૈયાર છે, પણ 'બ' સ્વીકારતો નથી – 'અ'એ પોતાની ફરજ નિભાવી.

3. સંયુક્ત પાલન (Joint Performance)

જ્યારે કરારના એક પક્ષમાં અનેક વ્યક્તિઓ હોય, ત્યારે બધા સાથે મળીને કરારનું પાલન કરે.

ઉદાહરણ તરીકે, ત્રણ ભાગીદારોએ કોઈને રૂ.30,000 ચુકવવાનો કરાર કર્યો – તો ત્રણેય મળીને ચુકવણી કરશે.

4. પ્રતિનિધિ દ્વારા પાલન (Performance by Representative)

કેટલાક કરારો એવા હોય છે જે વ્યક્તિગત નૈતિક કુશળતા સાથે જોડાયેલા ન હોય (e.g., નાણાં ચૂકવવા).

તેમાં પ્રતિનિધિ (agent) અથવા વારસદાર પણ પાલન કરી શકે છે.

5. કરાર પૂર્ણ થવાથી પાલન (By Completion or Discharge)

કરારના પાલન પછી કરાર પૂર્ણ થાય છે. કરાર પૂર્ણ થવાના અન્ય માર્ગો પણ પાલન તરીકે ગણાય છે:

(a) સમાધાન દ્વારા (By Agreement)

(b) અશક્યતા દ્વારા (By Impossibility)

(c) કાયદેસર નિવૃત્તિ દ્વારા (By Operation of Law)

(d) ભંગ દ્વારા (By Breach)

6. સમયસર પાલન (Performance within Time)

જો કરારમાં સમય નક્કી હોય, તો તે સમયમર્યાદામાં ફરજ પૂરી કરવી જરૂરી છે.

નહીંતર કરારનો ભંગ માનવામાં આવે છે.

7. યોગ્ય સ્થાને પાલન (Performance at Proper Place)

કરાર મુજબ જે સ્થળે ફરજ નિભાવવાની હોય ત્યાં જ પાલન કરવું જોઈએ.

8. શરત મુજબ પાલન (Performance according to Terms)

કરારની બધી શરતોનું પાલન તે પ્રમાણે કરવું જરૂરી છે. કોઈ પણ વિપથન કરારના ભંગ સમાન ગણાય.

9. તૃતીય પક્ષ દ્વારા પાલન (Performance by Third Party)

ક્યારેક જો વચનગ્રાહક સ્વીકાર કરે તો તૃતીય વ્યક્તિ પણ કરારનું પાલન કરી શકે છે, અને કરાર સમાપ્ત માનવામાં આવે છે.

10. મૃત્યુ પછી પાલન (Performance after Death)

જો કરાર વ્યક્તિગત કુશળતા સાથે સંકળાયેલો ન હોય, તો કરાર કરનારના મૃત્યુ પછી તેનો વારસદાર તેની ફરજ પૂરી કરી શકે છે.

ઉપસંહાર :

કરાર પાલન એ કરારની કાનૂની જવાબદારીનું મહત્વપૂર્ણ તબક્કું છે. પાલન યોગ્ય રીતે, સમયસર, સ્થાન અને શરતો અનુસાર કરવામાં આવે તો કરાર પૂર્ણ (Discharged) ગણાય છે. જો પાલન ન થાય તો કરારનો ભંગ (Breach of Contract) બને છે, અને કાનૂની પગલાં લઈ શકાય છે.

- **અર્ધ-કરાર :-**

પરિચય (Introduction):

સામાન્ય રીતે કરાર (Contract) ત્યારે બને છે જ્યારે બે પક્ષો વચ્ચે સમજૂતી (Agreement) થાય અને તેમાંથી કાનૂની ફરજ (Legal Obligation) ઊભી થાય. પરંતુ કેટલીક પરિસ્થિતિઓ એવી હોય છે કે જેમાં કોઈ વાસ્તવિક સમજૂતી નથી, છતાં પણ કાયદો એક પક્ષને બીજા પક્ષ સામે ફરજ પાડે છે —

આ જ અર્ધ-કરાર (Quasi Contract) કહેવાય છે. અર્થાત્, અર્ધ-કરાર એ એવો કરાર છે જે કાયદા દ્વારા લાદવામાં આવે છે, ન કે પક્ષોની સમજૂતીથી બને છે.

વ્યાખ્યા (Definition):

“A Quasi Contract is an obligation imposed by law upon a person to prevent unjust enrichment.” એટલે કે, જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ બીજાના ખર્ચે લાભ મેળવે અને તેને પરત ન આપે તો કાયદો તેને તે લાભનો વળતર ચૂકવવાની ફરજ પાડે છે.

કાનૂની જોગવાઈઓ (Legal Provision):

ભારતીય કરાર અધિનિયમ, 1872 (Indian Contract Act, 1872) ની કલમ 68 થી 72 (Sections 68–72) સુધીની જોગવાઈઓ અર્ધ-કરાર (Quasi Contract) સાથે સંબંધિત છે.

અર્ધ-કરારની લાક્ષણિકતાઓ (Features of Quasi Contract):

1. કોઈ વાસ્તવિક કરાર નથી: -

-ઓફર (Offer) કે સ્વીકૃતિ (Acceptance) નથી, છતાં ફરજ ઊભી થાય છે.

2. કાયદા દ્વારા ફરજ ઊભી થાય છે:

કાયદો ન્યાય અને સમતોલતા જાળવવા માટે ફરજ લાદે છે.

3. એક પક્ષને લાભ મળે છે:

એક વ્યક્તિ બીજાના ખર્ચે લાભ મેળવે છે.

4. અન્યાયી લાભ અટકાવવા માટે:

કાયદો એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે કોઈ વ્યક્તિ બીજાના ખર્ચે ન્યાય વિરુદ્ધ લાભ ન મેળવે.

5. કાયદેસર હક્ક:

લાભ આપનાર વ્યક્તિને કાયદા હેઠળ વળતર મેળવવાનો અધિકાર હોય છે.

➢ અર્ધ-કરારના પ્રકારો (Types of Quasi Contract):

ભારતીય કરાર અધિનિયમ મુજબ નીચેના પાંચ પ્રકારના અર્ધ-કરાર થાય છે –

(1) Section 68 – Necessaries supplied to person incapable of contracting

જો કોઈ વ્યક્તિ અક્ષમ (incompetent) હોય (જેમ કે નાબાલિક કે ઉન્માદગ્રસ્ત) અને તેને જીવન જરૂરી વસ્તુઓ પૂરી પાડવામાં આવે,

તો આપનાર વ્યક્તિને તે ખર્ચનું વળતર તેની સંપત્તિમાંથી મળી શકે છે.

ઉદાહરણ:

-'અ' એ નાબાલિક 'બ'ને ખોરાક અને કપડાં પૂરા પાડ્યા. 'અ'ને એ ખર્ચ 'બ'ની સંપત્તિમાંથી વસૂલવાનો અધિકાર છે.

(2) Section 69 – Payment by interested person

જો કોઈ વ્યક્તિ અન્યની ફરજ ચૂકવે છે અને તે ચુકવણીમાં તેને ન્યાયી રસ (Interest) હોય, તો તે વ્યક્તિ ચૂકવેલી રકમ પરત મેળવવા હકદાર બને છે.

ઉદાહરણ:- 'અ' એ 'બ'ની જમીન બચાવવા માટે સરકારી કર ચૂકવ્યો. હવે 'અ' 'બ' પાસેથી તે રકમ વસૂલ કરી શકે છે.

(3) Section 70 – Non-Gratuitous Acts

જો કોઈ વ્યક્તિ અન્યના લાભ માટે કામ કરે અથવા વસ્તુ પહોંચાડે અને તે નિઃસ્વાર્થ (Gratuitous) રૂપે ન હોય, અને બીજો પક્ષ એ લાભ મેળવે, તો તેને વળતર ચૂકવવાનું રહેશે.

ઉદાહરણ: 'અ' એ 'બ'ના ઘરની મરામત કરી, અને 'બ' એ મરામત સ્વીકારી. 'બ' એ 'અ'ને તેની મહેનતનું વળતર આપવું પડશે.

(4) Section 71 – Finder of Goods

જો કોઈ વ્યક્તિ બીજાનો માલ ગુમાયેલો મળી જાય, તો તેને તે માલનું રક્ષણ કરવાનું અને યોગ્ય માલિકને પરત આપવાની ફરજ પડે છે.

ઉદાહરણ: 'અ'ને રસ્તા પર 'બ'નું પર્સ મળે છે. 'અ'એ તે સાચવી રાખી 'બ'ને પરત આપવો જોઈએ.

(5) Section 72 – Money or thing delivered by mistake or under coercion

જો કોઈ વ્યક્તિ ભૂલથી (By Mistake) અથવા દબાણ હેઠળ (Under Coercion) પૈસા અથવા વસ્તુ આપી દે, તો પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિએ તે પરત આપવી પડે.

ઉદાહરણ: 'અ'એ ભૂલથી 'બ'ને રૂ. 500 આપ્યા જે રૂ. 500 'સ'ને આપવા હતા. 'બ'એ તે રૂ.500 પાછા આપવાના રહેશે.

સારાંશ (Summary Table):

ક્રમાંક	કલમ	વિષય	ઉદાહરણ
1	68	અક્ષમ વ્યક્તિને જરૂરી વસ્તુઓ પૂરી પાડવી	નાબાલિકને દવા આપવી
2	69	રસ ધરાવનાર વ્યક્તિ દ્વારા ચુકવણી	મિલકત બચાવવા કર ભરવો
3	70	નિઃસ્વાર્થ ન હોય તેવું કાર્ય	બીજાના ઘરની મરામત કરવી
4	71	બીજાનો માલ મળવો	ગુમાયેલ પર્સ પરત આપવો

ઉપસંહાર (Conclusion):

અર્ધ-કરાર એ કોઈ વાસ્તવિક કરાર વિના ઊભો થતો કાનૂની કરાર છે. તેનો હેતુ ન્યાય અને સમતોલતા જાળવવાનો છે જેથી કોઈ વ્યક્તિ બીજાના ખર્ચે ન્યાય વિરુદ્ધ લાભ ન મેળવે. આથી કાયદો કહે છે — "No one should be allowed to enrich himself unjustly at the expense of another."- અર્ધ-કરાર (Quasi Contract) એ ન્યાયના સિદ્ધાંત પર આધારિત છે —તે કોઈ "સામાન્ય કરાર" નથી, પરંતુ "કાયદેસર ફરજ" છે જે ન્યાય અને નૈતિકતા જાળવવા માટે ઉભી થાય છે.

Specific Relief Act- 1963

- **વિશિષ્ટ દાદ અધિનિયમ હેઠળ મનાઈ હુકમ**

પરિચય (Introduction):-

"વિશિષ્ટ દાદ અધિનિયમ, 1963 (Specific Relief Act, 1963)" એ કાયદો છે જે વ્યક્તિને તેના કાનૂની અધિકારોનું વિશિષ્ટ રક્ષણ (Specific Relief) મેળવવા માટે મદદરૂપ થાય છે. આ અધિનિયમ મુજબ, ન્યાયાલય વ્યક્તિને તેના હકનું રક્ષણ આપવા મનાઈ હુકમ (Injunction) આપી શકે છે.

અર્થ (Meaning of Injunction):**

"મનાઈ હુકમ (Injunction)" એટલે ન્યાયાલય દ્વારા આપેલ એવું આદેશ કે જેમાં કોઈ વ્યક્તિને કોઈ કાર્ય કરવા માટે મનાઈ કરવામાં આવે છે, અથવા કોઈ કાર્ય કરવા આદેશ આપવામાં આવે છે.

અર્થાત્ –

મનાઈ હુકમ એ અદાલતનો આદેશ (Court Order) છે જે વ્યક્તિને નિષ્ફળ અથવા ગેરકાયદેસર કામ કરવા અટકાવે છે અથવા ન્યાય માટે જરૂરી કાર્ય કરવા ફરજ પાડે છે.

કાનૂનીજોગવાઈઓ :- (Legal Provision):

વિશિષ્ટ દાદ અધિનિયમ, 1963 હેઠળ મનાઈ હુકમની જોગવાઈઓ કલમ 36 થી 42 (Sections 36 to 42)માં સમાવિષ્ટ છે.

મનાઈ હુકમના પ્રકારો (Types of Injunctions):

અધિનિયમ મુજબ મનાઈ હુકમ બે મુખ્ય પ્રકારના હોય છે –

1.કામચલાઉ મનાઈ હુકમ (Temporary Injunction) – Section 37(1)

2.કાયમી મનાઈ હુકમ (Perpetual or Permanent Injunction) – Section 37(2)

1. કામચલાઉ મનાઈ હુકમ (Temporary Injunction):

➡અર્થ :

કામચલાઉ મનાઈ હુકમ એ તત્કાલ અસરકારક ન્યાયિક આદેશ છે, જે કેસની અંતિમ સુનાવણી સુધી કોઈ પક્ષને કંઈક કરવાની મનાઈ કરે છે.

➡હેતુ :

ન્યાયાલય કેસની અંતિમ ચુકાદી સુધી સ્થિતિ (Status quo) જાળવી રાખવા માટે આ હુકમ આપે છે.

➡ કાનૂની જોગવાઈઓ :

**Order 39, Rules 1 & 2 of the Civil Procedure Code (CPC) અનુસાર અસ્થાયી મનાઈ હુકમ આપવામાં આવે છે.

➡ઉદાહરણ:

જો 'અ' એ 'બ'ની જમીન પર બાંધકામ શરૂ કર્યું હોય અને કેસ ચાલી રહ્યો હોય, તો ન્યાયાલય 'અ'ને તાત્કાલિક બાંધકામ અટકાવવાનું આદેશ આપી શકે છે.

2. કાયમી મનાઈ હુકમ (Permanent Injunction):

➡અર્થ :

કાયમી મનાઈ હુકમ એ અંતિમ નિર્ણય સાથે આપેલ ન્યાયિક આદેશ છે, જે કોઈ વ્યક્તિને સદાય માટે કોઈ કાર્ય કરવા પ્રતિબંધિત કરે છે.

➡કાનૂની જોગવાઈઓ :

Section 37(2) & Section 38 – Specific Relief Act, 1963.

➡ક્યારે અપાય:

જો ન્યાયાલય સંતોષ પામે કે વાદીનો કાનૂની અધિકાર ભંગ થયો છે અથવા આવા ભંગ થવાની શક્યતા છે, તો ન્યાયાલય કાયમી મનાઈ હુકમ આપી શકે છે.

➡ઉદાહરણ:

‘અ’ની જમીન પર ‘બ’ ગેરકાયદેસર બાંધકામ કરે છે. ન્યાયાલય અંતિમ ચુકાદી આપતી વખતે ‘બ’ને સદાય માટે બાંધકામ ન કરવા કાયમી મનાઈ હુકમ આપી શકે છે.

અન્ય પ્રકારો (Other Specific Types of Injunctions):

(a) અનિવાર્ય મનાઈ હુકમ (Mandatory Injunction) – Section 39:

અદાલત કોઈ વ્યક્તિને કોઈ કાર્ય કરવા ફરજ પાડે છે, જેથી વાદીનો હક સુરક્ષિત રહે.

ઉદાહરણ: ‘અ’એ ગેરકાયદેસર રીતે ‘બ’ની જમીન પર દીવાલ બાંધેલી હોય, તો અદાલત ‘અ’ને દીવાલ તોડી જમીન ખાલી કરવા ફરજ પાડે — આ Mandatory Injunction છે.

(b) અટકાવતી મનાઈ હુકમ (Prohibitory Injunction):

અદાલત કોઈ વ્યક્તિને **કોઈ કાર્ય ન કરવાની મનાઈ કરે, જેથી બીજાના હકનો ભંગ ન થાય.

ઉદાહરણ:

અદાલત ‘અ’ને ‘બ’ની મિલકત પર બાંધકામ ચાલુ રાખવા મનાઈ કરે — આ Prohibitory Injunction છે.

મનાઈ હુકમ ક્યારે આપવામાં આવે (When Injunction is Granted):

ન્યાયાલય મનાઈ હુકમ નીચેની પરિસ્થિતિઓમાં આપી શકે છે —

1. જો વાદીને સ્પષ્ટ કાનૂની હક હોય,

2. જો પ્રતિપક્ષ દ્વારા હકનો ભંગ થવાનો ખતરો હોય,

3. જો નાણાંરૂપ વળતર પૂરતું ન હોય,

4. જો ન્યાયની સમતોલતા (Balance of Convenience) વાદી પક્ષમાં હોય,

5. જો તાત્કાલિક નુકસાન અટકાવવું જરૂરી હોય.

- **મનાઈ હુકમ ક્યારે આપવામાં આવતી નથી (When Injunction is Not Granted):**

(Section 41 – Specific Relief Act)

ન્યાયાલય મનાઈ હુકમ નહીં આપે જો –

1. હુકમ કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરાવતું હોય,

2. વાદીને પૂરતું વળતર નાણાંરૂપે મળી શકે,

3. વાદી સ્વચ્છ હાથે (Clean Hands) અદાલતમાં ન આવ્યો હોય,

4. વાદી પોતે ગેરકાયદેસર કૃત્યમાં સંકળાયેલો હોય,

5. હુકમ જાહેર હિત (Public Interest) વિરુદ્ધ હોય.

મહત્વના કેસ (Important Case Laws):

1. K.K. Modi v. K.N. Modi (1998):

અદાલતએ જણાવ્યું કે મનાઈ હુકમ એ ગંભીર પગલું છે – તે ફક્ત ત્યારે જ આપવી જોઈએ જ્યારે જરૂરી હોય અને ન્યાયની જરૂરિયાત હોય.

2. Dorab Cawasji Warden v. Coomi Sorab Warden (1990):

અદાલતએ કહ્યું કે Mandatory Injunction માટે પૂરાવા મજબૂત હોવા જરૂરી છે.

ઉપસંહાર (Conclusion):

મનાઈ હુકમ (Injunction) એ ન્યાયનો શક્તિશાળી ઉપાય છે, જે વ્યક્તિને તેના કાનૂની હકનું રક્ષણ આપે છે અને અન્ય વ્યક્તિને ગેરકાયદેસર કૃત્ય કરવાથી રોકે છે. વિશિષ્ટ દાદ અધિનિયમ હેઠળ અદાલત મનાઈ હુકમ દ્વારા ન્યાય, સમતોલતા અને યોગ્ય વ્યવસ્થા જાળવે છે. આથી મનાઈ હુકમ ન્યાયવ્યવસ્થામાં મહત્વપૂર્ણ અને અસરકારક સાધન છે.